

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

“Barok in het Vaticaan – Kunst en cultuur in het Rome der pausen (II)”

Inleiding

Het pauselijke Rome van de late 16^e en 17^e eeuw groepeerde de toenmalige religieuze, artistieke en wetenschappelijke stromingen. De pausen en hun kardinalen, de grote ordegemeenschappen en ook de Romeinse adellijke geslachten wendden kunst en wetenschappen gericht en met succes aan. Het doel was de verheerlijking van de vernieuwde kerk ontstaan uit de katholieke hervormingen, en de enscenering van haar vertegenwoordigers op aarde en in het hiernamaals. Dat de kunsten precies in Rome een hoofdrol in de legitimering van macht en aanzien speelden, valt te verklaren door de nog steeds unieke politieke structuur van de pauselijke kerkstaat, als monarchie met een verkozen vorst. Elke pausverkiezing wijzigde de machtsverhoudingen tussen paus, kardinalen, de Romeinse adel en de machtige ordegemeenschappen. De bevordering van kunst en wetenschappen was dan ook een manier om de eigen positie in het samenspel tussen geestelijke en politieke macht wereldwijd kenbaar te maken, en deze, waar mogelijk, op termijn veilig te stellen. In de 17^e eeuw speelde het pauselijke Rome ook een cruciale rol als centrum van de wetenschap, vooral door de internationale betrekkingen van de missieordes. Geheel in lijn met de kunsttheorie van de barok hadden wetenschap en kunst dezelfde functie, namelijk *stupore* (verbazing) en *meraviglia* (verwondering) opwekken bij het publiek.

De nieuwe Sint-Pietersbasiliek

Omstreeks het jaar 320 richtte keizer Constantinus de grafkerk van de apostel Petrus op, meteen de grootste vroegchristelijke kerk in Rome. De werken onder Julius II en zijn architect Donato Bramante, aangevat in 1506, hielden helemaal geen rekening met de oude basiliek. Deze werd volledig vervangen, alleen het apostelgraf bleef intact.

Bramantes basisidee voor de nieuwe kerk was een centrale constructie volgens het vijfkoepelplan, waarop een gewelfd langschip met meerdere beuken aansloot. Ondanks de deelname van tal van architecten die de plannen meermaals wijzigden, was dit basisconcept bepalend voor de vorm van de nieuwe Sint-Pietersbasiliek. Na de dood van Bramante namen befaamde kunstenaars als Raffael, Antonio da Sangallo, Michelangelo of Pirro Ligorio de leiding over de werkzaamheden op zich. Antonio da Sangallo trachtte zijn idee van een centrale constructie met omgangen door te voeren, en liet een houten model maken dat als norm gold voor de volgende generaties. Na diens dood in 1546 greep de kersverse bouwheer van de Sint-Pietersbasiliek, Michelangelo Buonarroti, terug naar het basisidee van Bramante. Michelangelo liet een centrale constructie en een onvoltooide koepel na. De vorm daarvan had hij in een houten model vastgelegd, dat pas in 1590, tijdens het pontificaat van Sixtus V, door Giacomo della Porta werd afgewerkt. Onder Paulus V en architect Carlo Maderno slaagde men er uiteindelijk in de centrale constructie van Michelangelo te verbinden met een langbouw. In 1612 werd de façade voltooid, en in 1615 de gehele constructie. Na de mislukte poging van Gianlorenzo Bernini om de façade met klokkentorens af te werken, liet men dit idee varen. Onder Alexander VII kreeg Bernini de opdracht het plein te ontwerpen, en in 1657 bedacht deze het oblonge ovale concept met de zuilenrijen.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

De nieuwe Sint-Pietersbasiliek – decoratie

De decoratie van de Sint-Pietersbasiliek was een grootse gezamenlijke onderneming van het pauselijke kunstpatrimonium. Deze vond voornamelijk plaats in de laatste decennia van de 16^e eeuw en in de loop van de 17^e eeuw. Naarmate de werkzaamheden aan de nieuwe Sint-Pietersbasiliek vorderden, ging steeds meer aandacht uit naar de ingebruikname en decoratie ervan, evenals naar functioneel-liturgische aspecten. Er stroomden enorme financiële middelen naar de basiliek en men leverde de meest innovatieve artistieke inspanningen.

In de 16^e eeuw vonden de liturgische activiteiten nog plaats in het Constantijnse langschip. Het hoogaltaar in het centrum van de nieuwe constructie was slechts tijdelijk. Onder Gregorius XIII werden de eerste permanente altaren ondergebracht in de nieuwe constructie. Tijdens het pontificaat van Sixtus V konden het liturgische centrum en het pauselijke altaar bovenop het graf van Petrus opnieuw in gebruik worden genomen dankzij de voltooiing van de koepel. Paulus V liet het Constantijnse langschip afbreken en de altaren en graftomben overbrengen naar de nieuwe constructie. Het was echter Urbanus VIII die zich over het pauselijke altaar, het centrum van de basiliek, ontfermde. Hij liet het ontwerp van het ciborium van het hoogaltaar over aan de jonge Gianlorenzo Bernini. Tegelijk werden Berninis plannen voor de decoratie van de vieringpijlers en de graftombe van de paus aangevat. Dit grootse decoratieproject werd slechts ten dele voortgezet onder Innocentius X. Pas met Alexander VII kreeg de Sint-Pietersbasiliek weer de volle aandacht. Deze paus bouwde verder op de plannen van Urbanus VIII en gaf Bernini de opdracht de Cathedra Petri in de top van de abscis van de Sint-Pietersbasiliek te bouwen. De verwezenlijking van dit project nam meer dan tien jaar in beslag.

Gregorius XIII (1572–1585)

In 1572 werd de toen zestigjarige Ugo Boncompagni (1502–1585), lid van een geslacht uit Bologna, tot paus verkozen. Na zijn ambtsaanvaarding legde Gregorius XIII zich nauwgezet toe op de systematische uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente. Deze paus steunde de Jezuiten, goed beseffende dat de vorming van een onbesproken clerus die consequent de kerkelijke leer onderschreef cruciaal was voor de doorvoering van zijn hervormingen en reformatie. Hij schakelde deze orde vooral in voor de bekering van volkeren in China, Japan en op de Filippijnen. Ook in Rome genoot deze orde een voorkeursbehandeling dankzij de steun aan de twee door Jezuiten geleide seminaries: het Collegium Germanicum en het Collegium Romanum.

Gregorius XIII steunde echter niet uitsluitend de Jezuiten, zijn aandacht ging ook uit naar andere ordes zoals de Oratorianen van Philippus Neri, die in 1575 hun canonieke erkenning kregen, en de Ongeschoeide Karmelieten.

Het huidige Rome draagt nog steeds de stempel van de talrijke stedenbouwkundige projecten van Gregorius XIII. Het stratennet en de watervoorziening werden aanzienlijk verbeterd en ook de monumentale architectuur in de stad werd bevorderd.

Naar aanleiding van toevallige archeologische vondsten werd de paus ook de promotor van een nieuwe belangstelling voor de Oudheid, die zich toespitste op de studie van christelijke antiques.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

Sixtus V (1585–1590)

Felice Peretti (1521–1590), van bescheiden afkomst, trad toe tot de Orde der Franciscanen en bouwde een schitterende carrière uit aan de Curie. In 1570 werd hij tot kardinaal benoemd en tijdens het conclaaf na het overlijden van Gregorius XIII (1572–1585) werd hij unaniem aangeduid als diens opvolger. Hij koos de pauselijke naam Sixtus in herinnering aan Sixtus IV (1471–1484), die zijn naam schonk aan de Sixtijnse kapel en vóór hem de laatste Franciscaan op de pauselijke troon was.

Sixtus V wijdde zich volledig aan de verdediging van het katholieke geloof, de hervorming van de kerk en het herstel van de paus als geestelijke autoriteit. Daarnaast pakte hij op het vlak van de wereldlijke macht het bendewezen aan, dat ernstige problemen stelde. Hij wierp zich ook op als belangrijke promotor van kunst en cultuur. Hoewel zijn ambtstermijn slechts vijf jaar duurde, liet hij blijvende sporen na in het Vaticaan en in het stadsbeeld van Rome, dat opnieuw moest schitteren om het vernieuwde pausdom luister bij te zetten. Aan de tomeloze inzet van paus Peretti zijn talrijke verwezenlijkingen te danken, meestal onder leiding van zijn vertrouwensarchitect Domenico Fontana. Hierdoor onderging de Eeuwige Stad een ware metamorfose. Zo meldt een verbaasde bezoeker in 1595 in een brief: "Ik ben in Rome, maar waar is Rome gebleven? Er zijn zo veel nieuwe gebouwen, zo veel nieuwe straten, pleinen, fonteinen en obeliskken, en al die andere wonderlijke dingen waarmee Sixtus, ter roemrijke nagedachtenis, de stad heeft verfraaid..."

Paulus V (1605 - 1621)

Na zijn verkiezing tot paus liet Camillo Borghese (1552–1621) zich Paulus V noemen, een verwijzing naar zijn voorgangers Paulus III en Paulus IV, die zijn vader hadden beschermd.

Het algemene positieve oordeel dat tijdgenoten over de verwezenlijkingen van Paulus V velden, stoelde op diens verbeterde inspanningen op het vlak van bestuur van de pauselijke staat, de veelzijdige sociale maatregelen, de bevordering van intensieve bouwwerkzaamheden en zijn ondersteuning aan missies in verre landen. Daar waar de paus de kerk tijdens Europese conflicten veilig op de achtergrond hield (bv. bij het begin van de Dertigjarige Oorlog), handelde hij erg vastberaden wat missies betrof. Hij verleende duurzame steun aan de missieondernemingen – vooral van Jezuiten en Oratorianen – en hij beschouwde het doordringen van de kerk tot in de verste uithoeken van de wereld als één van de belangrijkste doelen van zijn pontificaat.

Paulus' levendige interesse voor de levenskwaliteit in en de functionaliteit van Rome ging gepaard met het doel de hoofdstad van het christendom een moderne en monumentale vorm te geven. Daarbij speelden vooral de grote kerken en openbare gebouwen een bepalende rol. De paus koesterde een bijzondere voorkeur voor onder meer het paleis van het Quirinaal, de Cappella Paolina in Santa Maria Maggiore en de voltooiing van het langschip, de façade en het portiek van de Sint-Pietersdom. Al deze projecten wist hij tijdens de eerste twaalf jaar van zijn pontificaat te verwezenlijken.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

Urbanus VIII (1623–1644)

Maffeo Barberini (1568–1644) stamde uit Florentijns koopmansgeslacht. Na zijn rechtenstudie in Pisa maakt hij met de steun van zijn oom monseigneur Francesco Barberini furore aan de Curie in Rome. In 1604 stuurde Clemens VIII hem als nuntius naar Parijs en in 1606 benoemde Paulus V hem tot kardinaal. Al snel stond hij bekend als een erudiete en doelbewuste promotor en mecenas van de kunsten. Hij omringde zich met kunstenaars, literatoren en verzamelaars, schreef verzen en had een indrukwekkende bibliotheek.

Op 5 augustus 1623 werd Maffeo Barberini tot paus verkozen en hij liet zich Urbanus VIII noemen. Onmiddellijk gaf hij belangrijke functies aan tal van familieleden en benoemde hij zijn neef Francesco tot kardinaal-nepoot. Onder Urbanus VII en diens lievelingskunstenaar Gianlorenzo Bernini bereikte de ontwikkeling van de barokke traditie haar hoogtepunt. Met zijn patronage van de kunsten streefde Urbanus VIII ernaar de stad Rome te verheffen tot een spiritueel en cultureel centrum, om de voorkeurspositie van het pausdom in Europa te benadrukken. Uiteindelijk werd dit grote cultuurpolitieke project ingehaald door de realiteit. De veroordeling van Galileo Galilei in 1633, de politieke en economische ramp van de Castro-oorlog en tot slot de roemloze vlucht van de nepoot na de dood van de pauselijke oom leidden tot de politieke ondergang. Alleen de vooruitziende kunst- en cultuurpolitiek van de paus bleef nazinderen op Europees niveau.

Innocentius X (1644–1655)

De Romein Giambattista Pamfili (1574–1655) studeerde rechtswetenschappen aan de Sapienza-Universiteit. Hij kon rekenen op de steun van Gregorius XV en diens opvolger Urbanus VIII, die hem als nuntius naar Napels en Spanje stuurden. In 1630 werd Pamfili tot kardinaal benoemd, en vanaf 1639 bekleedde hij het ambt van voorzitter van de conciliaire congregatie. Op 15 september 1644 werd hij tot paus verkozen en hij liet zich Innocentius X noemen.

Innocentius X was berucht om zijn wantrouwen en besluiteloosheid, wat hem reeds onder Urbanus VIII de bijnaam “Monsignore-non-si-può” (Monsieur-gaat-niet) opleverde. De paus trok openlijk de kaart van Spanje en was een fervent tegenstander van de Barberini-familie. Hij beschuldigde de nepoten van Urbanus VIII ervan zich ten koste van de staat te hebben verrijkt. Onder de invloed van zijn machtsgeile schoonzus Olympia Maidalchini ging hij echter even nepotistisch te werk, ten voordele van zijn eigen familie. Innocentius X hield zich bezig met hervormingen en vooral de missie in Oost-Azië kende veel succes. Hij protesteerde vruchteloos tegen de Vrede van Westfalen van 1648, die volgens hem de katholieke belangen op onaanvaardbare wijze schaadde. Zijn belangrijkste artistieke verwezenlijkingen stonden in het teken van de voorbereidingen op het Heilige Jaar 1650, dat een groot succes werd, ook op economisch vlak. Innocentius liet het langschip van St. Peter harmonisch decoreren, en gaf Francesco Borromini de opdracht voor de renovatie van S. Giovanni in Laterano. Borromini, één van zijn lievelingsarchitecten, kreeg ook de verbouwing van de Piazza Navona en de bouw van de Santa Agnese-kerk in Agone toevertrouwd.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

Alexander VII (1655–1667)

Fabio Chigi (1599–1667) stamde uit een oud Toscaans bankiersgeslacht. Na zijn filosofie- en theologiestudies die hij met een doctoraat afrondde, startte hij in Rome een droomcarrière aan de Curie. Hij was achtereenvolgens vice-delegaant in Ferrara, bisschop van Nardò in Apulië, apostolisch delegaant en inquisiteur in Malta. Urbanus VIII zond hem als nuntius naar Keulen, en Innocentius X stuurde hem naar Münster, om er als onderhandelaar deel te nemen aan de vredesgesprekken. In 1651 werd hij overste van het pauselijke staatssecretariaat en kardinaal. Op 7 april 1655 verkoos men Fabio Chigi tot paus. In herinnering aan zijn streekgenoot, Alexander III (1159–1181) uit Siena, liet hij zich Alexander VII noemen.

Reeds tijdens zijn loopbaan als diplomaat had Alexander VII de beperkte macht van het pausdom ondervonden. De gespannen verstandhouding met Frankrijk vormde in diplomatiek en politiek opzicht een chronisch probleem. De bekering van Christina van Zweden is één van de weinige roemrijke gebeurtenissen tijdens zijn pontificaat. Alexander VII was een vurig promotor van wetenschap en kunst en hij wilde van Rome de culturele hoofdstad en het “uithangbord” van de katholieke kerk maken. Hoewel hij opdrachten gaf aan talrijke kunstenaars, zoals Borromini, Pietro da Cortona of Carlo Rainaldi, was Gianlorenzo Bernini de ware architect van het ‘Alexandrijnse Rome’. Onder zijn regie kwamen onder andere de Scala Regia, de toegang tot de pauselijke representatievertrekken en de beroemde colonnades op het Sint-Pietersplein tot stand.

Clemens X (1670–1676)

Emilio Altieri (1590–1676) was afkomstig uit een oud Romeins patriciërgeslacht. Hij studeerde rechtswetenschappen en na zijn priesterwijding in 1624 trad hij als gepromoveerd jurist toe tot de Curie. Aanvankelijk bekleedde hij veeleer ondergeschikte functies. Pas onder Alexander VII kreeg hij belangrijkere taken toevertrouwd. Zo werd hij in 1657 secretaris voor de bisschoppen en de leden van de orde, en consultor van het H. Officium. Uiteindelijk benoemde Clemens IX Emilio Altieri in 1669 tot lid van het kardinalencollege.

Altieri had zijn verkiezing tot paus op 29 april 1670 te danken aan zijn hoge leeftijd. Kennelijk wilde men een overgangspaus, in de hoop de kaarten spoedig opnieuw te schudden. Nog op de dag van zijn verkiezing benoemde Clemens X zijn geadopteerde neef Paluzzo Paluzzi degli Albertoni tot kardinaal-nepoot en vertrouwde hem de meeste regeringstaken toe. Niet alleen de financiële toestand van de kerk, maar ook de goedhartigheid van deze wel erg gulle paus baarden de kardinaal zorgen. Op politiek vlak steunde Clemens X vooral Polen in de strijd tegen de Turken, terwijl kardinaal Paluzzi Altieri trachtte de machtshonger van de grote mogendheden en hun invloed op Rome in te perken.

Clemens X is niet zozeer als politieke paus de geschiedenis ingegaan. Hij hield zich veeleer bezig met religieuze vraagstukken. Tijdens zijn pontificaat voltrok hij tal van zalig- en heiligverklaringen.

Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland

Ordes en heiligen

De nieuw opgerichte ordes, met voorop de in 1540 door Ignatius van Loyola gestichte Orde der Jezuiten, droegen in belangrijke mate bij tot de vernieuwing van de katholieke kerk na de Reformatie.

Deze orde slaagde er op korte tijd in zowel de opvoeding als het missiewerk naar hun hand te zetten. De Jezuiten gaven onderricht op scholen en universiteiten, gebruikten het theater om de mensen warm te maken voor de kerk, en als missionarissen bouwden zij een wereldwijd netwerk van het katholieke geloof en onderwijs uit.

De Societas Jesu (S J) was één van de snelst uitbreidende ordegemeenschappen van de Vroege Nieuwe Tijd. Vanuit het moederhuis in Rome spreidden hun vestigingen zich razendsnel uit over Italië, Zuid- en Centraal-Europa, en zelfs over koloniale gebieden wereldwijd. Dankzij de bouw van nieuwe kerken en missieposten beïnvloedden de Jezuiten de architectuur, de religieuze schilderkunst en de beeldhouwkunst van de Barok. Reeds van bij het begin beschouwden zij de beeldende kunsten als een essentieel instrument om het katholieke geloof uit te dragen en te versterken.

Een tweede nieuwkomer, weliswaar geen orde in strikte zin, was van groot belang voor het religieuze karakter van Rome: het Oratorium van Philippus Neri (1515–1595). De priester schaarde een reeks metgezellen rond zich, om samen te bidden en spirituele gesprekken te voeren. Deze caritatieve gemeenschap ving voornamelijk zieken en pelgrims op die naar Rome kwamen. De nieuwe vormen van zielenzorg, ontwikkeld door de Oratorianen, droegen in belangrijke mate bij tot de kerkelijke hervorming van de Eeuwige Stad.

Wetenschap in Rome

In Rome maakte de wetenschap deel uit van de pan-Europese cultuur van “nieuwsgierigheid”. Naast de studie van de canonieke natuurfilosofische teksten uit de Oudheid, in het bijzonder van Aristoteles, en de Bijbel, kwamen het waarnemen, meten en berekenen van de natuur aan bod. Een belangrijke uiting van deze pan-Europese voorkeur voor zintuiglijke waarneming, of “sensus”, waren de wetenschappelijke academiën. De eerste academiën ontstonden in Italië, omstreeks het jaar 1600. Toonaangevend was de Accademia dei Lincei, die als academie van de scherpzienden haar motto vond in de scherpe blik van het dier. Ook Galileo Galilei maakte hier deel van uit. De ordes begaan met wetenschappelijk onderzoek, in het bijzonder de Jezuiten, hadden lang voor de oprichting van de Royal Society (1660) in Engeland of de Académie des sciences (1666) in Frankrijk, een wereldwijd vertakt en institutioneel kader voor missiewerk en onderzoek opgezet. De veroordeling van Galileo Galilei in 1633 betekende een keerpunt in de wetenschapscultuur van de barok, dat weliswaar de astronomie belemmerde, maar andere domeinen nauwelijks aantastte.